

Jarosław Wichura

Identyfikacje partyjne a preferencje w zakresie kształtu systemu politycznego w Polsce

Preferencje Polityczne : postawy, identyfikacje, zachowania 1, 79-99

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jarosław Wichura

IDENTYFIKACJE PARTYJNE A PREFERENCJE W ZAKRESIE KSZTAŁTU SYSTEMU POLITYCZNEGO W POLSCE

Przedmiot niniejszego artykułu ogniskuje wokół zagadnień preferencji, związanych z kształtem systemu politycznego w zakresie systemu rządów i systemu partyjnego. Problematyka ta wydaje się być niezwykle istotna z dwóch powodów. Po pierwsze, jak zauważa Radosław Markowski, „systemy polityczne funkcjonują sprawnie o tyle, o ile obywatele i wybrane przez nich elity są w stanie skutecznie się komunikować w sprawach dotyczących preferencji tych pierwszych i sposobu ich implementacji (...)” [2004: 11]. Po drugie zaś, przeprowadzane badania w swoim obszarze odwołują się do najistotniejszych z perspektywy funkcjonowania państwa kwestii: sposobu sprawowania władzy państwowej, problematyki stosunków zachodzących pomiędzy legislatywą a egzekutywą oraz modelu systemu partyjnego.

Termin *system polityczny*¹ – jako odpowiedź na rozwój nowoczesnych społeczeństw przemysłowych – upowszechniony został dopiero w ostatnich dziesięcioleciach i po raz pierwszy pojawia się w roku 1953 w pracy Davida Eastona [1953]. Zastępując używany wcześniej termin *system rządów* (*governmental system*), termin *system polityczny* dokonuje szerszego niż dawniej pojmowania słowa polityka. Mówiąc o *systemie politycznym* mamy na myśli „polityczną infrastrukturę” państwa,

¹ Poruszając problematykę systemu politycznego we wstępnym wywodzie, nie sposób pominąć jednego z zasadniczych kierunków badań nad wskazanym zagadnieniem (rozwijanego przede wszystkim w literaturze amerykańskiej w związku z problematyką globalnego kryzysu gospodarczego). Na uwagę zasługuje mianowicie developmentalism, analizujący funkcjonowanie systemu politycznego w relacjach z systemem ekonomicznym (gospodarczym). To szersze (ogólniejsze) spojrzenie, umożliwi dokonanie dychotomicznego podziału na system polityczny i system gospodarczy, przy jednoczesnym uwzględnieniu złożoności i wielości powiązań pomiędzy wyodrębnionymi płaszczyznami. W tym rozumieniu, system polityczny to z jednej strony konstrukcja, w ramach której jego wewnętrzne elementy są od siebie współzależne (*interdependent components*), zmiany jednego komponentu wywołują zatem zmiany w kolejnym (innym) komponentcie. Z drugiej zaś strony, system polityczny jako całość oddziałuje na system gospodarczy, przy czym relacja ta ma charakter sprzężony i równorzędny. „Nowa” polityka, uwzględniająca zarówno aspekt polityczny, jak i ekonomiczny, winna kłaść więcej nacisku na zmiany w odniesieniu do społeczeństwa, aniżeli technik rządów [Apter 1998: 372-374].

a więc przede wszystkim partie polityczne, grupy interesu, a także (polityczną) opinię publiczną [Almond 1970: 14]. Współcześni polscy badacze rozszerzają to spektrum, skupiając uwagę nie tylko na organach państwowych i partiach politycznych, ale także odnosząc się w ramach systemu politycznego do organizacji i grup społecznych (zarówno formalnych, jak i nieformalnych), uczestniczących w działaniach politycznych oraz ogółu generalnych zasad i norm, regulujących występujące pomiędzy nimi stosunki [Gulczyński 2007; Zieliński 2001].

W ramach systemu politycznego wyróżnić możemy cztery jego podsystemy: *instytucjonalny* (obejmuje różnorodne struktury organizacyjne), *funkcjonalny* (czyli ogół ról i funkcji, wypełnianych przez elementy podsystemu instytucjonalnego i przez system polityczny jako całość), *regulacyjny* (stanowi ogół norm regulujących stosunki społeczno-polityczne) oraz *komunikacyjny* (to całość związków i stosunków istniejących między różnymi strukturalnymi elementami podsystemu instytucjonalnego) [Wojtaszczyk 2007: 359-362]. W przeprowadzonych badaniach odwoływaliśmy się do preferencji ankietowanych w zakresie systemu rządów i systemu partyjnego. Na potrzeby niniejszego artykułu skupię się więc przede wszystkim na podsystemie instytucjonalnym i jego dwóch najważniejszych elementach, tj. aparacie państwowym (systemie rządów) oraz partiach politycznych (systemie partyjnym).

Termin *system rządów* wiąże się z budową naczelných organów państwa. Jak podkreśla Adam Łopatka *system rządów* to „ogół organów naczelných państwa i stosunki zachodzące pomiędzy nimi” [Za: Zieliński 2001: 122]. Kwestią zasadniczą staje się zatem zagadnienie, który z tych organów ma znaczenie wiodące w całej organizacji państwowej. Mając na uwadze fundamentalną już zasadę podziału władz oraz uwzględniając prawne i faktyczne relacje między władzą ustawodawczą (legislatywą) a wykonawczą (egzekutywą), wyróżniamy dwa najczęściej identyfikowane warianty w/w zasady: parlamentaryzmu (wariant uosabiany przez model brytyjski) i prezydencjalizmu (wariant zastosowany w USA).²

Jak podkreślają Andrzej Antoszewski i Ryszard Herbut, należy pamiętać o węższym rozumieniu *systemu rządów*, którym jest pojęcie *reżimu politycznego*. Przez termin *reżim polityczny* autorzy rozumieją „wartości ustrojowe, wzorce struktury instytucji władzy oraz formalne i nieformalne reguły gry politycznej, określające

² Pomiędzy parlamentaryzmem a prezydencjalizmem mieści się model francuski, określany w literaturze mianem semiprezydencjalizmu.

relacje między podmiotami polityki” [Antoszewski, Herbut 2001: 307]. W tym szerokim rozumieniu, *reżim polityczny* obejmuje wszelkie relacje polityczne, w które wchodzi instytucje państwowe, partie, grupy interesu czy też sami obywatele (występujący w różnorodnych rolach politycznych, jako np. wyborca, czy też uczestnik referendum). Należy przy tym mieć na uwadze, iż jedynie normatywne ujęcie *reżimu politycznego* (rozumianego jako normy i wartości odnoszące się do struktur władz państwowych i podziału władzy) pozwala uniknąć zatracenia granicy pomiędzy tym terminem, a szerszym pojęciem, jakim jest *system polityczny* (obejmujący także fakty polityczne) [Tamże: 308].

Drugim, interesującym nas zagadnieniem, będzie problematyka odwołująca się do *systemu partyjnego*. Jak zauważa Dieter Nohlem, „definicja lub elementy definicji systemu partyjnego nie są statyczne, tak, że uzasadnione jest pytanie, które elementy tego zjawiska są konstytutywne dziś – ze względu na rosnące politologiczne zainteresowanie systemami partyjnymi” [2004: 63]. Badacze różnie podchodzą do problematyki. Najczęściej do elementów konstytutywnych systemu partyjnego zaliczają liczbę partii oraz ich rozmiary, ale i częstokroć ich wzajemne stosunki (interakcje) na płaszczyźnie ideologicznej, związku partii ze społeczeństwem i grupami społecznymi czy stopień ustrukturyzowania systemu partyjnego [Mair 2005; Antoszewski, Herbut, Jednaka 1993]. Niektórzy z autorów posuwają się w swoich koncepcjach tak daleko, iż odrzucają zaliczanie partii politycznych do elementów systemu partyjnego, twierdząc, że to ich wzajemne stosunki przyczyniają się dopiero do narodzin systemu [Pennings 1999: 28].

Pierwotne typologie systemów partyjnych za punkt wyjścia ich klasyfikacji obierały liczbę partii politycznych występujących w danym systemie. Na bazie takiego kryterium wyróżniamy kolejno systemy jedno-, dwu- i wielopartyjne, przy czym interesuje nas tutaj nie liczba ugrupowań funkcjonujących w systemie politycznym, ale liczba partii czynnie partycypujących w życiu politycznym państwa. Owy podział wydaje się być najbardziej przejrzystym i zrozumiałym, jednakże jego użyteczność jest mocno ograniczona, ze względu na nieodzwierciedlanie w pełni charakterystyki poszczególnych systemów partyjnych [Sokół, Żmigrodzki 2005: 113]. Zrodziło to zatem konieczność wypracowania chronologicznie dalszych typologii systemów partyjnych, opartych już nie na kryteriach ilościowych, ale jakościowych i mieszanych (ilościowo-jakościowych).

Dyskusja na temat ostatecznego kształtu systemu rządów i systemu politycznego, może w warunkach polskich wydawać się przedwczesna. Dynamika transformacji ustrojowej oraz niedługie doświadczenia demokracji pokazują, iż zarówno polska scena partyjna, jak i praktyka sprawowania rządów (także jej przełożenie na rozwiązania konstytucyjno-prawne) stanowią proces ewolucyjny, który na pewno się nie zakończył, a w którym doszukiwać się jedynie możemy pewnych przejawów jego stabilizacji.

Mimo zasadności wspomnianych obaw, spróbuję, na interesującej nas płaszczyźnie, przeanalizować materiał empiryczny, stanowiący efekt badań, jednocześnie podkreślając najważniejsze fakty i tendencje. Diagnoza preferencji systemu rządów i systemu partyjnego dokonywana będzie przez pryzmat preferencji ankietowanych, co wydaje się być istotne z punktu widzenia pożądanego przez społeczeństwo kształtu systemu politycznego w państwie.

Preferencje partyjne a system rządów

Badane osoby zostały poproszone o określenie swoich preferencji w odniesieniu do systemu rządów (systemu prezydenckiego lub parlamentarno-gabinetowego). Na potrzeby ankiety, systemy te zostały zdefiniowane: system prezydencki został uszczegółowiony jako „jednoosobowa władza, wybierana przez obywateli w powszechnych wyborach”, z kolei parlamentarno-gabinetowy jako „władza w rękach premiera, wybranego przez Parlament”. Kafeteria uwzględniała możliwość odpowiedzi „nie mam zdania”.

W przeprowadzonych badaniach okazało się, że największą ilość zwolenników wśród respondentów ma system parlamentarno-gabinetowy (43,8%) (Tabela 1)

Tabela 1. Poparcie respondentów dla poszczególnych systemów rządów.

Prezydencki: jednoosobowa władza wybierana przez obywateli w powszechnych wyborach		Parlamentarno- gabinetowy: władza w rękach premiera wybranego przez Parlament		Nie mam zdania		Razem	
ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
281	25,9	476	43,8	329	30,3	1086	100,0

Tabela 2. Rozkład ilościowy i procentowy poparcia poszczególnych elektoratów dla systemu prezydenckiego i parlamentarno-gabinetowego.

	Prezydencki: jednoosobowa władza wybierana przez obywateli w powszechnych wyborach		Parlamentarno- gabinetowy: władza w rękach premiera wybieranego przez Parlament		Nie mam zdania		Razem	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
Elektorat PO	81	21,0	219	56,9	85	22,1	385	100,0
Elektorat PiS	75	43,4	50	28,9	48	27,7	173	100,0
Elektorat PSL	21	33,3	24	38,1	18	28,6	63	100,0
Elektorat SLD-UP	26	28,0	50	53,8	17	18,3	93	100,0
Elektorat innych ugrupowań	22	21,6	49	48,0	31	30,4	102	100,0
Deklarujący absencję w wyborach parlamentarnych	56	20,7	84	31,1	127	47,0	270	100,0

System ten charakteryzuje się dualizmem egzekutywy (istnieniem dwóch funkcjonalnych członów). Głowa państwa (prezydent lub monarcha) jest jedynie pasywnym, odtwórczym członem władzy wykonawczej, którego istota sprowadza się do funkcji reprezentacyjnych i ceremonialnych [Antoszewski, Herbut 2001: 314]. Człon kreatywny stanowi natomiast gabinet z premierem na czele (Konstanty A. Wojtaszczyk mówi wręcz o „dominacji lub hegemonii premiera” [2007: 372]), który to członek uzyskuje legitymację do kierowania wewnętrzną i zewnętrzną polityką państwa z rąk większości parlamentarnej (należy przy tym pamiętać, iż udzielone gabinetowi pełnomocnictwa mogą być jednak w każdej chwili cofnięte).

Co czwarty badany opowiedział się za systemem prezydenckim (25,9%). System ten charakteryzują trzy fundamentalne cechy: wybór głowy państwa w drodze wyborów powszechnych, konstytucyjne umocowanie jej władzy na określony czas oraz jednoosobowość egzekutywy [Lijphart 1992; Sartori 1998]. Niezależnie od rozbieżności definicyjnych wśród badaczy, większość z nich uznaje, iż od parlamentaryzmu prezydencaлизм różni się jednoczłonowością władzy wykonawczej (prezydent pełni jednocześnie funkcję głowy państwa i szefa rządu) oraz brakiem politycznej odpowiedzialności egzekutywy przed legislaturą [Antoszewski, Herbut 2001: 320].

Jednocześnie warto podkreślić, iż co trzeci respondent nie miał zdania w odniesieniu do preferowanego systemu rządów (30,3%).

System parlamentarno-gabinetowy

System parlamentarno-gabinetowy cieszy się największym uznaniem wśród elektoratu Platformy Obywatelskiej, wskazała go ponad połowa ankietowanych spośród ogółu wyborców tejże partii (Tabela 2). Niewiele niższym wynikiem charakteryzuje się elektorat Sojuszu Lewicy Demokratycznej-Unii Pracy, w przypadku którego za wspomnianym systemem opowiedział się co drugi wyborca. W przypadku Polskiego Stronnictwa Ludowego, co prawda największa ilość ludowców poparła system parlamentarno-gabinetowy, jednakże, w porównaniu z systemem prezydenckim i ilością osób, które nie wyraziły zdania w tej kwestii, preferencje rozłożone są tutaj najbardziej równomiernie (można zaryzykować zatem stwierdzenie, że w preferencjach tych nie dominuje żaden system rządów). Najniższy wynik poparcia dla systemu parlamentarno-gabinetowego wykazuje elektorat Prawa i Sprawiedliwości, którego zaledwie jedna trzecia opowiedziała się za wspomnianym systemem. Jednocześnie warto zwrócić uwagę na stosunkowo wysoki odsetek poparcia dla parlamentarno-gabinetowego systemu rządów pośród wyborców innych ugrupowań (blisko połowa ogółu elektoratu).

Wyborcy Prawa i Sprawiedliwości jako jedyni w swoich preferencjach opowiadają się w sposób wyraźny za systemem prezydenckim. Zwolennicy pozostałych partii, a także osoby deklarujące absencję w elekcjach parlamentarnych, opowiadają się (choć z różną siłą) za systemem parlamentarno-gabinetowym. Mariusz Gulczyński [2002: 70] wymienia najistotniejsze cechy, które jego zdaniem przyczyniają się do dominacji parlamentarno-gabinetowego systemu rządów w państwach europejskich:

- 1) parlament (a przynajmniej jego izba niższa) pochodzi z powszechnych wyborów rywalizacyjnych,
- 2) układ sił politycznych w parlamencie przesądza o powołaniu premiera i uformowaniu gabinetu,
- 3) rząd ponosi odpowiedzialność polityczną przed parlamentem (instytucja votum nieufności),
- 4) między parlamentem a rządem istnieje szereg powiązań organizacyjnych i personalnych, co oznacza brak separacji władzy ustawodawczej i wykonawczej,

- 5) głowa państwa nie kreuje polityki ani wewnętrznej, ani zagranicznej. Spełnia jedynie funkcje reprezentacyjne i wykonawcze wobec woli większości parlamentarnej (np. powołanie premiera).

Na bazie przedstawionych wyników badań, można wysunąć ogólną tezę, iż partie lewicowe i centrum (SLD-UP, PSL, PO³) będą posiadały elektorat najbardziej skłonny preferować system parlamentarno-gabinetowy. Przyglądając się poparciu dla systemu parlamentarno-gabinetowego przez pryzmat geografii Polski, należy stwierdzić, iż najczęściej jego zwolenników znajdziemy w zachodniej i centralnej części kraju (wymienić należy tutaj przede wszystkim województwo dolnośląskie, mazowieckie, śląskie oraz wielkopolskie) (Tabela 3). Jednocześnie zauważmy, że elementem dysocjującym będzie także kwestia wykształcenia. Jednostki opowiadające się za w/w systemem rządów to częściej osoby z wykształceniem średnim (policealnym) lub wyższym (licencjackim lub magisterskim), młodsze i w średnim wieku (w grupie wiekowej powyżej 55 lat widać wyraźny spadek poparcia dla systemu parlamentarno-gabinetowego).

W odniesieniu do sytuacji ekonomicznej (kondycji finansowej) ankietowanych zauważamy, iż system parlamentarno-gabinetowy znalazł największe poparcie wśród osób żyjących na średnim poziomie materialnym („starcza im na codzienne życie, ale muszą oszczędzać na większe zakupy”). Osoby te stanowią ponad połowę deklarujących poparcie dla tego systemu rządów. Uwagę tę należy jednak traktować z należąca ostrożnością, gdyż grupa społeczna, deklarująca „średni poziom materialny” jest w próbie zdecydowanie najliczniejsza. Najmniej liczne kategorie osób, preferujących wspomniany system rządów, stanowią grupy skrajne (najbiedniejsi i najbogatsi), w przypadku których wartości poparcia wahają się na relatywnie niskim, kilkuprocentowym poziomie.

System prezydencki

Jak zauważono wcześniej, jedynie elektorat Prawa i Sprawiedliwości bliższy jest w swych preferencjach systemowi prezydenckiemu, aniżeli parlamentarno-gabinetowemu (Tabela 2). Z przeprowadzonych badań wynika, iż niemal połowa elektoratu

³ Platforma Obywatelska bywa różnie klasyfikowana przez polskich i zagranicznych badawczy. Niektórzy ujmują ją w kategoriach partii centrum lub prawicy, inni zaś widzą w niej szansę na „nową” polską lewicę [Matynia 2010]. Szerzej na ten temat, zob. artykuł w niniejszym raporcie: „Struktura społeczna oraz preferencje partyjne w układzie autoidentyfikacji lewicowo-prawicowych” [Turska-Kawa, Wojtasik].

Tabela 3. Wybrane profile socjodemograficzne dla systemu parlamentarno-gabinetowego i systemu prezydenckiego (Kompletne dane w odniesieniu do wyróżnionych w badaniu grup socjodemograficznych: Aneks, Tabela 8).

	<i>Jakiego systemu rządów jest Pan(i) zwolennikiem?</i>					
	Prezydencki: jednoosobowa władza wybierana przez obywateli w powszechnych wyborach		Parlamentarno- gabinetowy: władza w rękach premiera wybranego przez Parlament		Nie mam zdania	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
WOJEWÓDZTWO						
Dolnośląskie	19	6,8	44	9,2	21	6,4
Kujawsko-pomorskie	21	7,5	21	4,4	16	4,9
Lubelskie	14	5,0	21	4,4	26	7,9
Lubuskie	8	2,8	10	2,1	11	3,3
Łódzkie	27	9,6	28	5,9	18	5,5
Małopolskie	23	8,2	42	8,8	27	8,2
Mazowieckie	28	10,0	69	14,5	50	15,2
Opolskie	10	3,6	11	2,3	8	2,4
Podkarpackie	20	7,1	20	4,2	19	5,8
Podlaskie	6	2,1	18	3,8	10	3,0
Pomorskie	21	7,5	19	4,0	23	7,0
Śląskie	32	11,4	60	12,6	43	13,1
Świętokrzyskie	6	2,1	21	4,4	10	3,0
Warmińsko-mazurskie	9	3,2	23	4,8	10	3,0
Wielkopolskie	23	8,2	48	10,1	24	7,3
Zachodniopomorskie	14	5,0	21	4,4	13	4,0
WYKSZTAŁCENIE						
Bez wykształcenia	2	0,7	0	0,0	2	,6
Podstawowe/gimnazjalne	27	9,6	14	2,9	26	7,9
Zawodowe	48	17,1	79	16,6	60	18,2
Średnie/policealne	102	36,3	192	40,3	139	42,2
Wyższe (ukończone studia licencjackie lub magisterskie)	102	36,3	191	40,1	102	31,0

	<i>Jakiego systemu rządów jest Pan(i) zwolennikiem?</i>					
	Prezydencki: jednoosobowa władza wybierana przez obywateli w powszechnych wyborach		Parlamentarno- gabinetowy: władza w rękach premiera wybieranego przez Parlament		Nie mam zdania	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
WIEK						
18-24	33	11,7	68	14,3	48	14,6
25-34	58	20,6	98	20,6	63	19,1
35-44	40	14,2	85	17,9	45	13,7
45-54	47	16,7	101	21,2	63	19,1
55-64	52	18,5	61	12,8	53	16,1
>65	51	18,1	63	13,2	57	17,3
MOJA SYTUACJA MATERIALNA						
Żyję bardzo biednie – nie starcza mi nawet na podstawowe potrzeby	7	2,5	2	0,4	6	1,8
Żyję skromnie – muszę na co dzień bardzo gospodarować	50	17,8	58	12,2	64	19,5
Żyję średnio – starcza mi na co dzień, ale muszę oszczędzać na większe zakupy	156	55,5	270	56,7	178	54,1
Żyję dobrze – starcza mi na wiele bez specjalnego	51	18,1	121	25,4	70	21,3
Żyję bardzo dobrze – mogę sobie pozwolić na wygodne życie	17	6,0	25	5,3	11	3,3

Prawa i Sprawiedliwości opowiada się za systemem prezydenckim z jednoosobową władzą wybraną w wyborach powszechnych. Na kolejnym miejscu poparcia uplasował się elektorat Polskiego Stronnictwa Ludowego, którego co trzeci respondent umieścił swoje preferencje po stronie wskazanego systemu rządów. Jednakże w tym przypadku - co zostało już podkreślone wcześniej - preferencje rozłożone są w miarę równomiernie, nie dominuje zatem żaden system rządów. Jednocześnie należy podkreślić relatywnie niski odsetek poparcia dla systemu prezydenckiego wśród elek-

toratu innych ugrupowań (21,6% ogółu elektoratu) oraz osób deklarujących absencję w wyborach parlamentarnych (20,7%).

W literaturze przedmiotu podejmuje się dyskusję nad tym, co decyduje o atrakcyjności tegoż systemu dla obywateli. Piotr Winczorek podkreśla w tym kontekście skupienie całości władzy wykonawczej w rękach prezydenta i odpowiedzialnych przed nim urzędników [2005: 187]. Taka organizacja systemu władzy implikuje jednoznaczną odpowiedzialność w sprawach prowadzonej polityki państwa. Wśród zalet prezydenjalizmu inni badacze wskazują na uproszczenie procesu decyzyjnego oraz zwiększoną skuteczność prowadzonej polityki. Podkreśla się także, iż prezydencki system rządów nie zna możliwości wystąpienia kryzysów parlamentarno-gabinetowych (nie ma bowiem znaczenia fakt, iż prezydent nie cieszy się zaufaniem większości parlamentarnej) [Antoszewski, Herbut 2001: 323].

Analizując wyniki przeprowadzonych badań można postawić tezę, iż elektorat partii prawicowych i konserwatywnych (o czym świadczy wynik osiągnięty dla Prawa i Sprawiedliwości) w swoich preferencjach będzie bliższy systemowi prezydenckiemu, aniżeli parlamentarno-gabinetowemu. Podobnie jak w przypadku systemu parlamentarno-gabinetowego, najwyższy poziom poparcia dla systemu prezydenckiego odnotowujemy w województwach mazowieckim, śląskim i wielkopolskim, ale i w województwie łódzkim, pomorskim czy podkarpackim (Tabela 3). Cechą immanentną preferencji dla systemu prezydenckiego (w porównaniu z systemem parlamentarno-gabinetowym) jest także wyższy poziom jego poparcia w województwach wschodniej części kraju (województwo podkarpackie i lubelskie).

Należy jednocześnie zauważyć, iż stosunkowo wysokie poparcie dla systemu prezydenckiego odnotowujemy już na poziomie osób z wykształceniem podstawowym lub gimnazjalnym (co dziesiąty respondent). Poparcie wraz z poszczególnymi grupami wiekowymi wzrasta i osiąga tę samą wartość (36,3%) zarówno dla osób z wykształceniem średnim (policealnym) jak i wyższym (magisterskim lub licencyjackim). W odniesieniu zaś do grup wiekowych, poparcie dla systemu prezydenckiego osiąga najwyższą wartość wśród ludzi młodych, w wieku 25 – 34 lat (co piąty badany). Wraz z kolejną grupą wiekową poparcie dla systemu prezydenckiego spada, aby znów osiągnąć tendencję rosnącą wśród osób powyżej 45 roku życia.

Tabela 4. Poparcie respondentów dla poszczególnych systemów partyjnych.

Jednpartyjny		Dwupartyjny		Wielopartyjny		Nie mam zdania		Razem	
ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
88	8,1	269	24,8	460	42,3	269	24,8	1086	100,0

Podkreślić należy również fakt, iż skrajne kategorie, dotyczące sytuacji materialnej osób preferujących system prezydencki (najbiedniejsi i najbogatsi), stanowią stosunkowo większą grupę osób, aniżeli skrajne grupy osób popierających system parlamentarno-gabinetowy (odpowiednio: 2,5% i 6,0%).

Preferencje partyjne a system partyjny

W przeprowadzonych badaniach respondentom zadano pytanie o preferencje co do pożądanego kształtu systemu partyjnego. Za punkt wyjścia została obrana klasyfikacja oparta na liczbie partii politycznych występujących w systemie (przyjęto kryterium ilościowe). Wśród możliwych wariantów odpowiedzi zaproponowaliśmy system jednpartyjny, dwupartyjny oraz wielopartyjny. Kafeteria uwzględniła opcję „nie mam zdania”.

Systemy partyjne są oceniane z różnych punktów widzenia. Ogólne założenia wyrastają z quasi-filozoficznych, powszechnie uznanych założeń co do zasad, rządzących strukturą socjopolitycznych zjawisk oraz zachowaniem aktorów społecznych i politycznych. Najczęściej stosowane jest zatem kryterium określające, w jakim stopniu dany typ systemu partyjnego jest do pogodzenia z żądaniami i oczekiwaniami formułowanymi wobec politycznej reprezentacji i systemu demokratycznego. Przyjmowanie kryterium większej lub mniejszej liczby partii stanowić może skalę, która obrazuje rozumienie „sprawiedliwej” reprezentacji i zdolności funkcjonowania demokracji [Nohlem 2004: 68-69].

Przeprowadzone badania ukazały zdecydowane poparcie respondentów dla systemu wielopartyjnego – prawie połowa respondentów zadeklarowała ten system jako najbardziej pożądany. Najmniej zwolenników ma system jednpartyjny – niespełna 10%. Identyczna ilość osób – co czwarty badany - opowiedziała się za dwupartyjnym i wskazała, że nie ma zdania w tej kwestii (Tabela 4).

Tabela 5. Rozkład ilościowy i procentowy poparcia poszczególnych elektoratów dla systemu jedno-, dwu- i wielopartyjnego.

	Jednopartyjny		Dwupartyjny		Wielopartyjny		Nie mam zdania		Razem	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
Elektorat PO	30	7,8	106	27,5	176	45,7	73	19,0	385	100,0
Elektorat PiS	17	9,8	40	23,1	73	42,2	43	24,9	173	100,0
Elektorat PSL	4	6,3	12	19,0	29	46,0	18	28,6	63	100,0
Elektorat SLD-UP	7	7,5	22	23,7	46	49,5	18	19,4	93	100,0
Elektorat innych ugrupowań	11	10,8	35	34,3	41	40,2	15	14,7	102	100,0
Deklarujący absencję w wyborach parlamentarnych	19	7,0	54	20,0	95	35,2	102	37,8	270	100,0

System jednopartyjny

Jak zaznaczono wyżej, system jednopartyjny okazał się być zdecydowanie najmniej popieranym przez respondentów. System jednopartyjny cieszy się największym uznaniem wśród elektoratu Prawa i Sprawiedliwości (9,8%) (Tabela 5). Kolejny, relatywnie wysoki odsetek poparcia dla wariantu jednopartyjnego w preferencjach wyborców Platformy Obywatelskiej (7,8%) może być spowodowany zadowoleniem ze sposobu sprawowania rządów przez PO (w 2007 roku Platforma Obywatelska wygrała wybory parlamentarne) i chęcią utrzymania „monopolu” władzy przez tą partię w najbliższym czasie. Z kolei najniższy wynik poparcia dla systemu jednopartyjnego ma miejsce wśród elektoratu Polskiego Stronnictwa Ludowego (poparł go co szesnasty respondent). Paradoksalnie PSL od 2007 roku znajduje się w koalicji rządzącej z Platformą Obywatelską, jednakże wyborcy mogą mieć świadomość „marginalizacji” partii w systemie jednopartyjnym, ze względu na niewielkie rozmiary partii i niskie poparcie w kolejnych wyborach do parlamentu.

Największą wadą systemu jednopartyjnego jest brak konkurencji ze strony innych ugrupowań politycznych, co może powodować ograniczanie praw obywatel-

szych, a nawet ich łamanie. W przypadku Polski wciąż żywe są doświadczenia poprzedniego ustroju, co dodatkowo może wpływać na tak niewielkie poparcie dla tego wariantu systemu partyjnego. Próbując wskazać zalety systemu jednopartyjnego, można wskazać przede wszystkim na jego stabilność, a także szybkość i łatwość w podejmowaniu decyzji.

Przyglądając się rozkładowi poparcia na mapie geograficznej Polski zauważamy, iż system jednopartyjny cieszy się największym poparciem we wschodniej i centralnej części kraju (województwa lubelskie, mazowieckie, świętokrzyskie i łódzkie), wśród ludzi zamieszkujących na wsi i w małych miastach oraz znajdujących się między 25 a 34 rokiem życia (prawie co trzeci respondent preferujący system jednopartyjny pochodzi z tej grupy wiekowej) (Tabela 6). Osoby popierające system jednopartyjny to przede wszystkim jednostki z wykształceniem średnim (policealnym) lub wyższym (magisterskim lub licencjackim). Jednocześnie warto zauważyć, iż system jednopartyjny jako jedyny (w odniesieniu do dwu- i wielopartyjnego) posiada poparcie pośród osób nie posiadających żadnego wykształcenia (ponad 2% poparcia). Co więcej, jako jedyny wariant systemu partyjnego znajduje tak wysokie poparcie w najstarszej kategorii wiekowej (wśród osób powyżej 65 roku życia).

System dwupartyjny

Leslie Lipson przedstawia następujące kryteria systemu dwupartyjnego: „1. Przy wszystkich dowolnych wyborach szansami dojścia do władzy dzielą się dwie – i nie więcej niż dwie – partie. 2. Jedna z dwóch partii jest w stanie sama stworzyć rząd, bez poparcia jakiejś trzeciej partii. 3. Istnieje realna możliwość, że partia rządowa zostanie zastąpiona przez partię opozycyjną” [1969: 502]. Badacze podkreślają, iż w przypadku systemu dwupartyjnego partie mają duże pole manewru w kształtowaniu kampanii wyborczej czy bieżącej polityki. Mamy do czynienia wówczas jakby z jednym, dominującym nurtem rywalizacji (np. między Partią Konserwatywną a Partią Pracy w Wielkiej Brytanii) [Antoszewski, Herbut, Jednaka 1993: 90]. Pozostałe partie są nerelevantne dla funkcjonowania systemu, stąd nie muszą być uwzględniane w strategii wyborczej partii dominujących.

Przyglądając się wynikom przeprowadzonych badań, zauważyć można, iż siła poparcia dla systemu dwupartyjnego plasuje się pomiędzy preferencjami wyrażony-

mi dla systemu jednopartyjnego a systemu wielopartyjnego (Tabela 4). Największym uznaniem system dwupartyjny cieszy się wśród elektoratu Platformy Obywatelskiej (niemal co trzeci respondent tejże partii opowiedział się za dwupartyjnym wariantem systemu partyjnego). Niewiele niższe poparcie zauważamy wśród wyborców Sojuszu Lewicy Demokratycznej-Unii Pracy (23,7%), oraz Prawa i Sprawiedliwości (23,1%). Najniższy wynik odnotowujemy dla Polskiego Stronnictwa Ludowego, w przypadku którego jedynie co piąty respondent umieścił swoje preferencje po stronie systemu dwupartyjnego. Warto ponadto odnotować niezwykle wysokie poparcie (na tle innych wyników) dla analizowanego kształtu systemu partyjnego wśród elektoratu innych ugrupowań o rodowodzie parlamentarnym (34,3%) (Tabela 5).

W świetle zaistniałych wyników interesującym wydaje się pytanie: czy możliwym jest zaistnienie systemu dwupartyjnego w Polsce? Mając na uwadze sukcesywnie zmniejszającą się w kolejnych wyborach liczbę partii politycznych wchodzących do parlamentu oraz jedynie dwie dominujące w parlamencie siły polityczne (PO i PiS) koncepcje te mogą wydawać się zasadne. Dieter Nohlem [2004: 65-66] słusznie zauważa, iż dla zaistnienia systemu dwupartyjnego konieczne jest zastosowanie konkretnych rozwiązań na poziomie wyborczym (których w Polsce brak!). Wymienić tutaj należy następujące warunki: konieczność stawania do walki mniej niż trzech kandydatów na okręg wyborczy, obie wielkie partie zdobywają łącznie ponad 90% mandatów, jedna partia zdobywa większość parlamentarną (gdy żadna partia nie osiąga większości parlamentarnej, tworzone są rządy jednopartyjne). W następstwie upada teza o tym, że względny system większościowy może prowadzić do dwupartyjnego systemu.

W przypadku systemu dwupartyjnego widzimy odmiennie rozkładające się poparcie na tle geografii Polski. O ile system jednopartyjny cieszył się największym poparciem we wschodniej i centralnej części kraju, o tyle w przypadku systemu dwupartyjnego widzimy wyraźne przesunięcie preferencji ku zachodniej części Polski (system dwupartyjny największe uznanie znalazł w województwie mazowieckim, śląskim, łódzkim i dolnośląskim) (Tabela 6). System dwupartyjny popierają przede wszystkim osoby ze średnim i wyższym wykształceniem, zamieszkujące na wsi oraz w mniejszych (20-100 tys. mieszkańców) i największych miastach (pow. 200 tys. mieszkańców). Warto podkreślić także kształt poparcia w poszczególnych grupach wiekowych. Otóż system dwupartyjny największe

uznanie zyskał wśród osób pomiędzy 45 a 54 rokiem życia (co piąty respondent mieści się w tej kategorii wiekowej), jednakże wraz z kolejnymi grupami wiekowymi poparcie dla systemu dwupartyjnego spada, osiągając najniższą wartość wśród osób najstarszych.

System dwupartyjny zapewnia względną stabilność rządów, jasną odpowiedzialność za prowadzoną politykę państwa oraz dobrze zorganizowaną opozycję, która w każdej chwili gotowa jest do przejęcia władzy. Ponadto zwraca się uwagę na fakt, iż partie w systemach dwupartyjnych są bardziej umiarkowane i centrystyczne, ponieważ muszą zyskać poparcie różnorodnych grup społecznych. Jak zauważa Maurice Duverger, „Naturalny ruch społeczeństwa zdąża do dualizmu partii, a każda polityka warunkuje jakąś alternatywę między dwoma rozwiązaniami. Oznacza to nic innego, jak to, że w polityce nie ma żadnego środka” [1959: 231]. Z drugiej strony dostrzega się jednak, że to właśnie systemy wielopartyjne mogą być bardziej efektywne, zwłaszcza w społeczeństwach demokratyzujących się i takich, w których istnieją liczne podziały ekonomiczne, etniczne czy też regionalne [Sokół, Żmigrodzki 2005: 113].

System wielopartyjny

Największe poparcie w przeprowadzonych badaniach uzyskał system wielopartyjny. Potencjalnych rywali jest tutaj znacznie więcej, gdyż system ten tworzony jest przez większą liczbę partii politycznych (co najmniej trzy). W konsekwencji partia musi stworzyć bardziej złożoną strategię polityczną (wyborczą), w której pojawi się kilka „nurtów rywalizacji”. Musi ona uwzględniać nie tylko zachowania najbliższych sąsiadów (np. w układzie lewica-prawica), ale również wziąć pod uwagę możliwe scenariusze powyborczych przetargów koalicyjnych [Antoszewski, Herbut, Jednaka 1993: 90]. Ponadto system wielopartyjny charakteryzuje się wysokim stopniem polaryzacji oraz odśrodkowym modelem rywalizacji (w kierunku „od centrum”) [Sartori 1998: 137].

Wśród poszczególnych elektoratów system wielopartyjny osiągnął największą ilość zwolenników wśród elektoratu Sojuszu Lewicy Demokratycznej-Unii Pracy, gdzie poparła go niemal połowa respondentów (49,5%). Zbliżone, niewiele niższe wyniki, osiągnęły kolejno elektoraty: Polskiego Stronnictwa Ludowego

Tabela 6. Wybrane profile socjodemograficzne dla systemu jedno-, dwu- i wielopartyjnego (Kompletne dane w odniesieniu do wyróżnionych w badaniu grup socjodemograficznych: Aneks, Tabela 9).

	<i>Jakiego systemu partyjnego jest Pan(i) zwolennikiem?</i>							
	Jednopartyjny		Dwupartyjny		Wielopartyjny		Nie mam zdania	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
WOJEWÓDZTWO								
Dolnośląskie	2	2,3	23	8,6	33	7,2	26	9,7
Kujawsko-pomorskie	6	6,8	17	6,3	24	5,2	11	4,1
Lubelskie	12	13,6	9	3,3	16	3,5	24	8,9
Lubuskie	6	6,8	6	2,2	7	1,5	10	3,7
Łódzkie	7	8,0	26	9,7	25	5,4	15	5,6
Małopolskie	4	4,5	17	6,3	43	9,3	28	10,4
Mazowieckie	10	11,4	45	16,7	68	14,8	24	8,9
Opolskie	2	2,3	7	2,6	15	3,3	5	1,9
Podkarpackie	5	5,7	15	5,6	19	4,1	20	7,4
Podlaskie	3	3,4	5	1,9	18	3,9	8	3,0
Pomorskie	5	5,7	11	4,1	25	5,4	22	8,2
Śląskie	7	8,0	35	13,0	62	13,5	31	11,5
Świętokrzyskie	9	10,2	14	5,2	15	3,3	8	3,0
Warmińsko-mazurskie	4	4,5	12	4,5	16	3,5	5	1,9
Wielkopolskie	6	6,8	15	5,6	56	12,2	20	7,4
Zachodniopomorskie	2	2,3	12	4,5	18	3,9	12	4,5
WYKSZTAŁCENIE								
Bez wykształcenia	2	2,3	0	0	0	0	2	0,7
Podstawowe/gimnazjalne	7	8,0	16	5,9	14	3,0	30	11,2
Zawodowe	15	17,0	48	17,8	76	16,5	48	17,8
Średnie/policealne	36	40,9	108	40,1	164	35,7	125	46,5
Wyższe (ukończone studia licencjackie lub magisterskie)	28	31,8	97	36,1	206	44,8	64	23,8

	<i>Jakiego systemu partyjnego jest Pan(i) zwolennikiem?</i>							
	Jednpartyjny		Dwupartyjny		Wielopartyjny		Nie mam zdania	
	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent	ilość	procent
WIEK								
18-24	10	11,4	44	16,4	51	11,1	44	16,4
25-34	24	27,3	50	18,6	90	19,6	55	20,4
35-44	12	13,6	38	14,1	77	16,7	43	16,0
45-54	17	19,3	57	21,2	97	21,1	40	14,9
55-64	8	9,1	45	16,7	75	16,3	38	14,1
>65	17	19,3	35	13,0	70	15,2	49	18,2
STAŁE MIEJSCE ZAMIESZKANIA:								
Wieś	36	40,9	90	33,5	162	35,2	110	40,9
Miasto do 20 tysięcy mieszkańców	10	11,4	22	8,2	36	7,8	16	5,9
Miasto 20-100 tysięcy mieszkańców	20	22,7	59	21,9	100	21,7	55	20,4
Miasto 100-200 tysięcy mieszkańców	6	6,8	34	12,6	56	12,2	32	11,9
Miasto powyżej 200 tysięcy mieszkańców	16	18,2	64	23,8	106	23,0	56	20,8

(46,0%), Platformy Obywatelskiej (45,7%) oraz Prawa i Sprawiedliwości (42,2%). Z kolei najniższy poziom poparcia dla systemu wielopartyjnego odnajdujemy w preferencjach osób deklarujących absencję w wyborach parlamentarnych (35,2%).

Wysoki poziom poparcia dla systemu wielopartyjnego w poszczególnych elektorach wydaje się być konsekwencją negatywnych doświadczeń monopartyjności przed 1989 rokiem w Polsce. Systemy wielopartyjne są charakterystyczne dla państw postkomunistycznych, zapewniają największą reprezentatywność, lepiej odzwierciedlają różnorodne interesy i wartości danego społeczeństwa. Z drugiej jednak strony, należy pamiętać, iż w systemie wielopartyjnym konieczne są zwykle rządy

koalicyjne, co bywa przyczyną częstych kryzysów rządowych i niestabilności politycznej [Sokół, Żmigrodzki 2005: 113].

Z przeprowadzonych badań wynika, iż za systemem wielopartyjnym opowiadają się przede wszystkim mieszkańcy województw: wielkopolskiego, śląskiego, małopolskiego oraz mazowieckiego. Podobnie, jak w przypadku systemu jedno- i dwupartyjnego, system wielopartyjny popierają przede wszystkim osoby z wykształceniem średnim i wyższym, mieszkające na wsi, ale i w mniejszych oraz największych miastach. Odnosząc się do wieku respondentów, popierających system ten, dostrzegamy podobieństwo z systemem dwupartyjnym. Otóż system wielopartyjny najsilniej popierany jest wśród osób mieszczących się w kategorii wiekowej 45-54 (przez co piątego respondenta), z kolejnymi zaś kategoriami wiekowymi poparcie spada. Najsłabsze preferencje dla wspomnianego systemu partyjnego dostrzegamy jednak w najmłodszej kategorii wiekowej (wśród osób między 18 a 24 rokiem życia).

Wnioski

Przeprowadzone badania pokazały, iż największą liczbą zwolenników cieszy się system parlamentarno-gabinetowy. Wydaje się zatem, że aktualny system rządów w Polsce najbardziej odpowiada preferencjom poszczególnych elektoratów. Należy jednak pamiętać o relatywnie wysokim poparciu dla systemu prezydenckiego (jednoosobowej władzy wykonawczej). Wskazywanie tego systemu rządów zdaje się być odpowiedzią respondentów na występujące w polskiej polityce liczne konflikty kompetencyjne pomiędzy centralnymi organami państwa (problemy na linii prezydent – rząd).

System parlamentarno-gabinetowy cieszy się największym poparciem wśród elektoratu Platformy Obywatelskiej, z kolei system prezydencki dominuje w preferencjach wyborców Prawa i Sprawiedliwości. Na bazie szczegółowo omówionych wcześniej wyników badań, wydaje się być zasadną teza, iż partie lewicowe i centrum będą bardziej skłonne opowiadać się za systemem parlamentarno-gabinetowym. Partie prawicowe (konserwatywne) w swych preferencjach będą zaś bliższe systemowi prezydenckiemu.

Największe poparcie zarówno dla systemu parlamentarno-gabinetowego, jak i dla systemu prezydenckiego odnotowujemy w centralnej i zachodniej części

kraju (m. in. województwo mazowieckie, śląskie i wielkopolskie).⁴ W przypadku systemu prezydenckiego zauważamy jednak wyższy poziom poparcia w województwach wschodnich (województwo podkarpackie oraz lubelskie). Kwestią dysocjującą będzie także kategoria wykształcenia. O ile największe poparcie dla obu wspomnianych systemów rządów odnotowujemy wśród osób ze średnim i wyższym wykształceniem, to w przypadku systemu prezydenckiego widać stosunkowo wysokie poparcie także pośród osób z wykształceniem podstawowym i gimnazjalnym. Co więcej, system prezydencki w porównaniu z systemem parlamentarno-gabinetowym, popierany jest także silniej przez osoby z najstarszych grup wiekowych (powyżej 55 roku życia).

Analizując wyniki badań dostrzegamy dominujące poparcie respondentów dla systemu wielopartyjnego. Wynik ten odzwierciedla aktualny stan sceny partyjnej w Polsce, ponadto stanowi wyraz tego, iż wariant wielopartyjny zdaje się być najlepszym reprezentantem licznych i partykularnych interesów społeczeństwa. Mimo, iż polska scena partyjna „kurczy się” wraz z kolejnymi wyborami, preferowany w dalszej kolejności system dwupartyjny na gruncie obecnych rozwiązań prawa wyborczego nie ma realnej szansy ukonstytuowania się.

System jednopartyjny cieszy się największym poparciem we wschodniej i centralnej części kraju, z kolei system dwu- i wielopartyjny preferowany jest najsilniej w województwach centralnej, ale i zachodniej Polski. Można zatem mówić o przenoszeniu poparcia ze wschodniej do zachodniej części kraju w odniesieniu do kolejnych wariantów systemu partyjnego (im bardziej na wschód tym większe poparcie dla systemu jednopartyjnego, im bardziej na zachód tym większe poparcie dla systemu dwu- i wielopartyjnego).

W przypadku systemu dwu- i wielopartyjnego dostrzegamy wyraźne podobieństwo w odniesieniu do kategorii wiekowych osób popierających wspomniane systemy. O ile system dwu- i wielopartyjny popierany jest najsilniej wśród osób pomiędzy 45 a 54 rokiem życia, o tyle system jednopartyjny popierają zwłaszcza osoby młode (znajdujące się w wieku 25-34 lat). Wszystkie przedstawione w badaniach warianty systemu partyjnego znajdują dominujące poparcie pośród osób ze średnim i wyższym wykształceniem (licencjackim lub magisterskim), jednakże jedynie

⁴ Są to województwa, w których generalnie jest większa ilość mieszkańców, stąd uwagę tę należy analizować w kontekście porównawczym, a nie kategoriycznym.

w odniesieniu do systemu jednopartyjnego zauważamy jakiegokolwiek poparcie wśród osób nieposiadających żadnego wykształcenia.

Wyniki badań stanowią „afirmację” aktualnego stanu rzeczy w Polsce. Poszczególne elektoraty w dominującej mierze opowiadają się za systemem parlamentarno-gabinetowym (w odniesieniu do systemu rządów) oraz systemem wielopartyjnym (jako jednym z wariantów systemu partyjnego). Słabiej zarysowane są tendencje w kierunku preferencji systemu prezydenckiego oraz dwupartyjnego czy jednopartyjnego kształtu sceny partyjnej. Aby rozwiązania te stały się realne konieczne są fundamentalne zmiany na gruncie prawa konstytucyjnego oraz wyborczego, co w najbliższym czasie wydaje się być jednak mało prawdopodobne.

Bibliografia

- Almond G. A. (1970), *Political Development*, Nowy Jork: Praeger.
- Antoszewski A., Herbut R. (2001), *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk: Wydawnictwo Arche.
- Antoszewski A., Herbut R., Jednaka W. (1993), *Partie i system partyjny w Polsce. Pierwsza faza przejścia ku demokracji*, Kraków: Wydawnictwo Zakamycze.
- Apter D. E. (1998), *Comparative Politics: Old and New*, [w:] Goodin R. E., Klingemann H. (red.), *A New Handbook of Political Science*, Nowy Jork: Oxford University Press.
- Duverger M. (1959), *Méthodes de la science politique*, Paryż: Presses Universitaires.
- Easton D. (1953), *The Political System: An inquiry into the state of political science*, Nowy Jork: Alfred A. Knopf.
- Gulczyński M. (2007), *Współczesne systemy polityczne*, Zielona Góra: Wydawnictwo Humanistyczno-Społeczne UZ.
- Lijphart A. (1992), *Parliamentary versus Presidential Government*, Londyn: Oxford University Press.
- Lipson L. (1969), *Democratic Civilization*, Nowy Jork: Oxford University Press.
- Mair P. (2005), *Party system change: approaches and interpretations*, Nowy Jork: Oxford University Press.

-
- Markowski R. (2004), *System partyjny i zachowania wyborcze: dekada polskich doświadczeń*, Warszawa: ISP PAN & Fundacja Eberta.
 - Migalski M, Wojtasik W., Mazur M. (2007), *Polski system partyjny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
 - Nohlem D. (2004), *Prawo wyborcze i system partyjny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
 - Pennings P. (1999), *The Utility of Party and Institutional Indicator of Change in Consociational Democracies*, [w:] K. R. Luther, K. Deschouwer (red.), *Party elites in divided societies: political parties in consociational democracy*, London: Routledge.
 - Sartori G. (1998), *Teoria demokracji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
 - Sokół W., Żmigrodzki M. (2003), *Współczesne partie i systemy partyjne*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
 - Winczorek P. (2005), *Nauka o państwie*, Warszawa: Wydawnictwo Liber.
 - Wojtaszczyk K. (2007), *Systemy polityczne*, [w:] Szmulik B., Żmigrodzki M. (red.), *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
 - Zieliński E. (2001), *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa: Wydawnictwo Elipsa.